

De taboeïsering van wraak

Is wraak moreel aanvaardbaar?

*B.A.M. van Stokkom**

In het christelijk-humanistisch denken staat wraak onder grote verdenking. Zo noemt aartsbisschop Tutu wraak een atavistisch fenomeen, waaruit de wetten van de jungle spreken. Wraak brengt een verwoestende spiraal van geweld teweeg. Hij vertolkt daarmee een klassiek standpunt dat wellicht het meest zuiver is verwoord door de psychoanalytica Karin Horney (zie daarvoor Govier, 2002). Ze stelt dat wraakzucht altijd neurotisch van aard is en dus altijd ongewenst. Een wraaklustig persoon verkeert als een alcoholist in de greep van een begeerte waarop hij geen vat heeft. Wraak is besmet door duistere emotionele bronnen en is dan ook pathologisch van aard. Er is geen ruimte voor rede of logica. De kosten zijn dan ook bijzonder hoog: de wrekende razernij heeft geen oog voor identiteit of motieven van degenen die als dader worden gezien. De connectie met vendetta's is zonneklaar.

Wie studie maakt van wraak in eerculturen zal deze interpretatie snel onderschrijven. Wraak is een heilige plicht. Wreken wordt beleefd als iets wellustigs: men smacht naar het verrukkelijke en heerlijke moment van de afrekening, de 'zoetste vorm van dronkenschap'. Daarbij wordt de psychologische tirannie tot het maximale opgevoerd: de opponent blijft in het ongewisse over het moment waarop zal worden toegeslagen (Elster, 1999).

De vraag is in hoeverre we het revanchisme van eerculturen achter ons hebben gelaten. Schande, onttering en weerwraak spelen slechts een marginale rol. Toch voelen we ons nog altijd snel gekrenkt en miskend. De emoties van eer zijn nog altijd onder ons en verklaren de stilzwijgende ontvankelijkheid voor wraakzucht (Van Stokkom, 1997). Het verlangen naar wraak is kennelijk reëel en kan niet zomaar worden ontkend of veroordeeld.

* De auteur is werkzaam bij het Centrum voor Ethiek van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Susan Jacoby stelt in haar studie *Wild justice* (1983) dat de westerse cultuur te ver is gegaan met de delegitimering van wraak. Het christelijke gebod 'heb je vijanden lief als je naasten' acht zij geen reële menselijke optie. Hoe sterker het taboe op wraak, des te dringender de behoefte om er uitwegen voor te zoeken. Ze wijst erop dat wraak vele positieve functies vervult, waaraan we ons niet kunnen onttrekken. Zo biedt wraak hoop op vergelding, zodat de verstoorde balans tussen dader en slachtoffer kan worden hersteld; wraak houdt je op de been en verschaft het slachtoffer eigenwaarde (zie ook Frijda, 1993). Wraak mag dan psychologisch in menig opzicht een zinvolle emotie zijn, de genoemde functies zeggen nog weinig over de vraag of wraak moreel geoorloofd is. Ik zal die vraag hieronder behandelen en eerst de argumenten bespreken die wraak relateren aan rechtvaardigheid. Mede op basis van Nietzsche's analyse van wraak en ressentiment – de actieve en reactieve emoties – wordt die stellingname bekritiseerd. Vervolgens wordt nauwgezet gepoogd na te gaan hoe haat, wraak en boosheid zich tot elkaar verhouden, en in welke opzichten moreel constructieve aspecten zijn te ontwaren. Daarbij kom ik tot de conclusie dat wraak een morele waarde bezit wanneer deze emotie getuigt van het aangedane onrecht en de schuldigen stimuleert tot het nemen van verantwoordelijkheid. Vanuit die bevinding loont het ten slotte na te gaan hoe wraak zich laat stileren, waarmee een vraag wordt hernomen die Frans Denkers (2000) eerder aan de orde had gesteld. In het navolgende wordt een ingewikkeld debat met moeizame en vaak strijdige begripsomschrijvingen tot simpele proporties gereduceerd. Alleen al over de vraag hoe wraak te omschrijven lopen de meningen ver uiteen. Ik vat wraak op als een verlangen naar vergelding voor aangedaan onrecht dat gepaard gaat met anticiperend genoeg van leed.

Zonder wraak geen rechtvaardigheid?

Rechtvaardigheid wordt meestal omschreven als een abstract en rationalistisch ethisch ideaal. Maar volgens de Amerikaanse filosoof Robert Solomon (2003) liggen juist negatieve en 'gemene' emoties ten grondslag aan ons gevoel van rechtvaardigheid. Wraak vormt er zelfs de conceptuele kern van. Het verlangen naar wraak brengt ons namelijk in het geweer tegen onrecht. Emoties als woede, verbolgenheid, verontwaardiging en wraak herkennen en weerstaan het kwaad en beogen

een rechtvaardige orde te herstellen. Ook ressentiment is een legitiem gevoel van verdrukking, de passie van de geweigerde rechtvaardigheid. Bovendien is het uiten van wraak een demonstratie dat je over zelfrespect beschikt. Vandaar het gevoel van morele bevrediging als wraak is voltooid en de morele gelijkheid is hersteld.

Essentieel voor wraakzucht is dat ze een bewustzijn van 'voor wat, hoort wat' heeft en dus nooit louter emotionele reactie is. Wraak sluit dus rationele noties in als besef van kwaad, verantwoordelijkheid en verdiend lijden. Niettemin erkent Solomon dat wraak dikwijls primitieve vormen aanneemt: het is in menig opzicht een lelijke en zwarte emotie die levens kan vernietigen. De Sicilianen zeggen: 'Wraak is een gerecht dat beter koud kan worden geserveerd.' De dramatiek van uitstel lijkt van essentieel belang te zijn voor wraak. Vergelding is onmiddellijk, wraak neemt de tijd. Wraak kan een bestaansreden worden. Maar, laat Solomon er op volgen, wraak is lang niet altijd excessief of gewelddadig. Gecultiveerde wraak kan subtiel en zelfs subliem zijn.

De filosofe Trudy Govier (2002) heeft onlangs veel argumenten bij elkaar gebracht om Solomons stellingname te pareren. Waarom is wraak moreel onaanvaardbaar? Omdat de bevrediging die wraak brengt, gerelateerd is aan het lijden van een ander mens. Het is een opzettelijke poging anderen te beschadigen en minder mens te maken, waarbij het toegebrachte leed wordt gebruikt om zichzelf tevreden te stellen. Plezier ontlene aan het kwaad dat een ander wordt aangedaan acht Govier fundamenteel immoreel. We geven toe aan iets slechts in onszelf of cultiveren het kwaad in onszelf. De wreker plaatst zich bovendien op hetzelfde niveau als de opponent. Haat, in de vorm van boosaardigheid en wrok, is dan ook een armoedige 'self-defeating' strategie om de eigen waarde op te vijzelen. We moeten iemand omlaag halen om zelf te kunnen stijgen.

Bovendien vraagt Govier zich af hoe bevredigend wraak eigenlijk is. Het omlaag halen van de persoon die ons vernederde smaakt misschien zoet maar is kort van duur en wordt vaak tegen hoge kosten bereikt. Vaak wordt tijdens zo'n 'overwinning' een oppervlakkigheid ervaren: het geanticipeerde plezier blijft uit. De overwinning op een omlaag gehaalde opponent blijkt leeg te zijn, omdat hij al verlaagd is tot het punt waar hij niet meer waard is om overwonnen te worden. Alleen het overwinnen van waardige tegenstanders verschaft bevrediging. De bevrediging van wraak, in de afstraffing, is daarom vaak onwerkelijk. De verwachte bevrediging wordt domweg niet gevoeld.

Een andere mogelijkheid is dat de straf of de afstraffing niet volstaat. Men is teleurgesteld dat de dader er zo goedkoop van afkomt. Of de wraakcampagne komt te vroeg tot een einde. Dat laatste is met name het geval wanneer wraak obsessief van aard is. In plaats van zelf voort te gaan met het eigen leven en eigen projecten, concentreert de wraaklustige persoon alle energie op de vroegere vernederingen en verzint allerlei destructieve strafexpedities. In dat geval mag er geen overwinning worden behaald omdat het object van wraak aldus wordt ontnomen.

Volgens Govier vormen wraak en ressentiment zelden de basis voor een faire en gebalanceerde attitude zoals Solomon meent. Noch bieden ze een vruchtbare grond voor een rechtvaardige orde. De bittere preoccupatie met het kwaad dat jezelf of je groep is aangedaan, biedt bepaald niet de onpartijdigheid en openheid voor kritiek, die nodig is voor een gezond gevoel van rechtvaardigheid. Perioden na een oorlog of revolutie (bijltesdag) zijn daarvoor illustratief. In naam van rechtvaardigheid wordt menig onschuldig persoon onrecht aangedaan.

Nietzsche: 'onzinnig woedt het ressentiment'

Solomon neemt in zijn beschouwing wraak en ressentiment samen. Dat is opmerkelijk want aldoende heeft hij zich in een positie gemanoeuvreed waarin hij emoties die Nietzsche 'reactief' en 'zwak' noemde, positieve morele eigenschappen moet toeschrijven. Nietzsche blijft een van de scherpste observatoren van de onverwikelijke kanten van het emotionele leven. Laten we kort nagaan wat we in dit verband van de scherpzinnige, maar ook pathetische Duitse filosoof kunnen opsteken.

Nietzsche schaarde talloze emoties onder de noemer van ressentiment: angst, boosheid, lafheid, vijandigheid, agressie, wreedheid, sadisme, nijd, jaloezie, schuld, zelfhaat, enzovoort. Ressentiment is volgens Nietzsche gebaseerd op een ervaring van onmacht, kenmerkend voor lieden die 'zwak' zijn. Ze voelen zich bedreigd door degenen die ze als sterker waarnemen. In plaats van boosheid direct te uiten (vergeldden) of deze bewust te beperken, ontstaat een machteloosheid waardoor boosheid verandert in ressentiment. Dat ressentiment, zegt Nietzsche, 'vergiftigt de ziel', het woedt en broeit zinloos voort. De boosheid richt zich naar binnen en neemt chronische vormen aan: een gestolde woede die gepaard gaat met permanente

onvrede en verbittering. De rancuneuze mens wrokt en voelt zich permanent tekort gedaan. Wat resteert is een diffuus gevoel van haat, nijd en verbittering, en het steeds opnieuw ervaren van een impotente vijandigheid. Maar die onderdrukte gevoelens kunnen plotseling worden gemobiliseerd. De 'zwakken' vormen dan ook de gevaarlijkste groep potentiële wrekers.

Dat wil niet zeggen dat Nietzsche tegen wraak is. Integendeel, de sterke 'aanvallende' mens – die zich laat leiden door actieve emoties als heerszucht en zorgzaamheid – neemt onmiddellijk wraak. Hij wordt ook plaatsvervangend boos wanneer naasten misbruikt of gekrenkt worden. De 'actieve aanvallende mens', verzekert Nietzsche, zal zijn object niet onjuist en partijdig taxeren zoals de reactieve mens doet en doen moet (Nietzsche, 1978, p. 75).

We vinden bij Nietzsche een ambivalente houding ten opzichte van bestraffing (zie Moore, 1987). Enerzijds keert hij zich tegen het taboeseren van wraak en vergelding. Een milde houding ten opzichte van de dader duidt op onverschilligheid voor het leed van anderen, maar representeert ook een zelfdeceptie over het potentieel aan kwade wil in de mensheid. Er bestaan nu eenmaal gevaarlijke en afschuwelijke mensen. In termen van Nietzsche, de moraliteit van timiditeit ('straf is in zichzelf verschrikkelijk') is het imperatief van de angstige 'kudde'. Tegelijk keert hij zich tegen de zogenaamde deugden van vergelding waaronder de gewetenswroeging. De bittere retributieve emoties zitten vooral de 'viering van het leven' dwars. Laten we, zegt hij in *De vrolijke wetenschap*, niet lelijker worden dan we al zijn, door anderen te straffen en ons vervolgens teleurgesteld en onbevredigd te voelen. Het is een diep drama dat straffen de haat, de wrok, de pijn en het verdriet niet kunnen verdrijven. Vandaar: 'Wantrouw al degenen in wie de impuls te straffen krachtig is.'

Met deze korte uitweiding zijn we misschien beter in staat om wraak een plek te geven in het scala van reactieve emoties. Maar wat is nu eigenlijk de morele waarde van wraak?

De morele waarde van boosheid en wraak

Aristoteles attendeerde reeds op een groep van emoties die een gerechtvaardigde claim leggen op anderen of die andermans claim herkennen: boosheid, verontwaardiging, schuld, jaloezie en dankbaarheid. Een andere groep van emoties kent die claim niet: haat,

nijd, angst, hoop, wanhoop, begeerte, verdriet, neerslachtigheid en medelijden. Deze emoties 'voelen' we slechts; ze zijn passief. Boosheid, verontwaardiging en wraak zijn emoties die verantwoordelijkheid en schuld toewijzen (net als dankbaarheid en bewondering lof toewijzen). Deze emoties zijn actief; ze houden uitwisseling open: woede kan worden verzacht door verontschuldigen en restitutie. In dat opzicht heeft boosheid een morele betekenis: de claims moeten door de ander herkend worden. Haat, wrok en nijd geven dergelijke signalen niet af. Je kunt haten zonder er redenen voor te hebben of te geven. Haat ziet de ander niet als een vrij, verantwoordelijk persoon. Er is geen aandacht voor andermans verontschuldiging of spijt. Ondanks een verontschuldiging blijft men haten. Haat en een haatvariant als racisme hebben dan ook geen enkele morele waarde, ook al worden ze in een geringe mate ervaren. Terwijl boosheid en wraak beogen het 'object' te laten lijden, willen haat en nijd het 'object' vernietigen. Boosheid is gericht tegen specifiek gedrag: 'zijn daad is slecht'. Haat is daarentegen gebaseerd op het geloof dat mensen intrinsiek slecht zijn: 'hij is slecht' (Casey, 1990; Elster, 1999). De vraag is of wraak wel altijd tot eerstgenoemde groep van emoties behoort. Wraak als aanhoudende passie kan zich ook vermengen met haat. We kunnen een onderscheid maken tussen wraak als haat (obsessieve, in zichzelf gekeerde wraak) en wraak als boosheid (naar buiten gekeerde wraak die mogelijk gevoelig is voor proportionaliteit). Om hierover meer duidelijkheid te krijgen ga ik nader in op enkele verschillen tussen boosheid, wraak en haat. Zoals gezegd, haat is niet ontvankelijk voor informatie die het object van schuld ontlast. Haat is dan ook – anders dan boosheid – 'onderkoeld' en kent geen twijfel; mensen die haten hebben geen oog voor de humane kanten van het bestaan en tonen geen enkele empathie. Je kunt ook haten zonder zelf gekrenkt te zijn. In sommige opzichten is dat patroon ook in wraak herkenbaar. Wraakfantasieën, de anticiperende verlustiging in andermans leed, hebben de psychologische functie om pijn weg te houden. Wraak weert verdriet en rouw af, en beschermt tegen onmacht en wanhoop. De psychotherapeut Nel Draijer (2000) wijst erop dat dit afhouden van pijn soms obsessieve vormen aanneemt en tot een binding aan het object van wraak leidt. Obsessieve wraak houdt dan ook gevangen: je staat jezelf niet toe te voelen en kwetsbaarheid te tonen. Er is geen intentie de ander tot iets te bewegen of in morele zin te prikkelen. Integendeel, dan zou het wraakobject teloor gaan. Maar wraak hoeft niet obsessief of excessief van aard te zijn en hoeft

niet de gehele identiteit te domineren. In meer natuurlijke 'alledaagse' vormen van wraak gaat het revanche nemen ('even terugpakken') niet gepaard met verbittering of een diep wantrouwen. Dat soort wraak kan constructief worden aangewend: je kunt jezelf bewijzen en daarmee aantonen dat je een vernedering niet verdiend hebt. Deze wraak laat zich ook milderen, bijvoorbeeld door informatie over de motieven van de opponent of de dader. Ook door concessies of excuses kan het wraakgevoel worden getemperd en kunnen wraakplannen worden opgegeven. Er moet daarbij wel een wending worden gemaakt: aan de negatieve stimulus moet een constructieve draai worden meegegeven. Temidden van andere personen wijkt de voorgenomen wraak – al dan niet tijdelijk – voor een aanspreken waarbij duidelijk wordt welk onrecht aan de dader te wijten is.

Kortom, wraak kan vele gedaanten aannemen en bestrijkt het hele scala tussen impulsieve boosheid enerzijds en 'gestolde' haat anderzijds. Zolang wraak niet is uitgehard in wrok of ressentiment en wraak ertoe prikkelt te getuigen van het aangedane kwaad, lijken wraakimpulsen in morele zin een aanvaardbare rol te kunnen spelen.

Stileren van wraak

Frans Denkers wees er herhaaldelijk op dat op ruzie maken, verbale en fysieke agressie in toenemende mate een taboe is gaan rusten. Impulsief geweld is uit de dagelijkse leefwerelden gebannen. We zijn het ontwend en zijn er overgevoelig voor geworden. Tot onze schade, voegt Denkers er aan toe. Want als strijdende partijen zich geforceerd met elkaar moeten verzoenen, worden ze verhinderd dóór het conflict te gaan en elkaar de waarheid te zeggen. Het conflict blijft onderhuids voortwoekeren.

Voor hantering van wraakzucht, vervolgt Denkers (2000), zijn en blijven mensen in hoge mate op zichzelf aangewezen. Dagelijks wordt op grote schaal wraak genomen, in de sport, op het werk, in de politiek, overal waar mensen in onderlinge strijd zijn verwickeld. Daarbij is het de kunst wraak een zodanige plek te geven dat een evenwicht wordt gevonden tussen enerzijds underacting en anderzijds overacting. Underacting, in de zin van verdringend gehoorzamen aan het taboe op wraak, is een sta in de weg voor normalisering, toenadering en begrip doordat men zich psychohygiënisch in een kramp brengt, en vast blijft zitten aan onverwerkte wrok – die in een vroeg of laat

stadium bovendien toch de kop opsteekt. Overacting duidt op een onbekommerd uitleven, waardoor onderlinge relaties eerder worden verhard dan ontdooid.

Volgens Denkers zouden we adequater moeten omgaan met het verlangen naar wraak. Wraak behoeft stileren. Daarbij moeten 'wrekers' zich houden aan een reeks voorwaarden: wraak moet onder andere proportioneel en subsidiair zijn, moet mede gericht zijn op gedragsbeïnvloeding en conflictoplossing, mag geen onherstelbaar letsel brengen en moet een zekere onmiddellijkheid hebben. Het is de vraag of we in dat verband nog wel over wraak kunnen spreken. In feite hebben we het hier over een sterk gereguleerde gedisciplineerde hanteling van vergelding. Niettemin heeft Denkers aanschouwelijk gemaakt welke mogelijkheden er zijn om wraak milde en symbolische vormen toe te bedelen. Op het werk, op school, in therapeutische gesprekken, tijdens buurtbemiddeling en slachtoffer-dader confrontaties, in al die settings kunnen retributieve emoties worden geuit en gekanaliseerd. Daarbij zouden we meer dan Denkers deed de nadruk kunnen leggen op schaamtemanagement. Het is de kunst om boosheid en verontwaardiging om te buigen en te verleggen, zodanig dat schaamte en andere verborgen pijnlijke emoties zoals spijt en verdriet zichtbaar worden. Het gaat erom een levendige expressie van deze pijnlijke emoties uit te lokken, zodat herkenning en begrip kunnen ontstaan. Tegelijk wordt boosheid korter van duur en meer hanteerbaar wanneer schaamte wordt onderkend (Retzinger en Scheff, 1996; Van Stokkom, 2002).

Slot

Ik sluit af met een speculatieve overdenking. Susan Jacoby schreef in 1983, toen de Verenigde Staten aan de vooravond stonden van de invoering van een draconisch strafsysteem, dat wraak ten onrechte is getaboeïseerd. Wraak zou ongezond en gevaarlijk zijn. 'We prefer to avert our eyes from those who persist reminding us of the wrongs they have suffered (...) Such people are disturbers of the peace; we wish they would take their memories away to a church, a cemetery, a psychotherapist's office (...)' (Jacoby, 1983, p. 2/3). Dat wraak-taboe bevat volgens haar een storend potentieel van sociale regressie. Want juist door inperking ervan kunnen wraakgevoelens tot uitbarsting komen en diepere wonden slaan.

Na de media-revolutie van de jaren tachtig zijn de negatieve emoties – nijd, jaloezie, maar ook angst, verdriet, woede, wraak – uit hun sluimertoestand ontwaakt. Ze zijn geëmancipeerd, worden aangeprezen en commercieel uitgebaat. Enerzijds zien we een identificatie met roem, rijkdom en glamour, anderzijds afschuw en verontwaardiging over misdaad en het 'falen' van justitie en de roep om harde maatregelen en strenge straffen. Wat voorheen beperkt bleef tot *Bildzeitung* of *The Sun*, en in Nederland nauwelijks doordrong, is in nog geen twintig jaar hoofdschotel van emotie-televisie geworden. Aan de belangen van het slachtoffer is rijkelijk tegemoet gekomen. Slachtoffers zijn geen vreemde meer, anoniem en zonder gezicht. In populistische tijden klinkt hun stem luider dan ooit. De volkswoede is snel gemobiliseerd, terwijl de zenuwen van parlementariërs uitermate prikkelbaar zijn. Ook het groeiende machismo in vrijetijdsarena's (sport; film; hard rijden; uitgaansleven) duidt op een opmerkelijke revival van de wraak. Het wraak-taboe lijkt dus te zijn verdwenen. Maar anders dan Jacoby dacht dragen we nog altijd – of misschien wel in heviger mate – de maatschappelijke last van het wraakgevoel. De balans lijkt te zijn doorgeslagen naar overacting. De misleidende notie dat door 'wegkijken' wraakgevoelens worden getemperd, heeft geen invloed meer. We worstelen nu met die andere vorm van zelfbedrog waarop Nietzsche wees, namelijk dat straffen bevrediging schenkt.

Literatuur

Casey, J. <i>Pagan virtue; an essay in ethics</i> Oxford: Clarendon Press 1990	Draijer, N. <i>Moord en doodslag als pathologische wraak</i> In: H. Goudswaard (red.), <i>Vergeven of vergelden; over slachtoffers van intiem geweld</i> , Amsterdam, Van Genneep 2000
Denkers, Fr. <i>De kunst van de vergevende wraak; gestileerde wraak bij Abel Herzberg en bij Elia</i> In: P. van Tongeren (red.), <i>Is vergeving mogelijk? Over de mogelijkheid en moeilijkheid van vergeving, vooral in verband met oorlogsmisdaden</i> , Best, Damon, 2000	Elster, J. <i>Alchemies of the mind; rationality and the emotions</i> Cambridge, Cambridge University Press, 1999

- Frijda, N.**
De Lex Talionis; over wraak
 In: Frijda, N., *De psychologie heeft zin*, Amsterdam, Prometheus, 1993
- Govier, Tr.**
Forgiveness and revenge
 Routledge, Londen en New York, 2002
- Jacoby, S.**
Wild justice; the evolution of revenge
 New York, Harper and Row, 1983
- Moore, M.S.**
The moral worth of retribution
 In: F. Schoeman (red.), *Responsibility, character, and the emotions; new essays in moral psychology*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987
- Nietzsche, Fr.**
Genealogie der moraal
 Amsterdam, De Arbeiderspers, 1980 (oorspronkelijke Duitse uitgave 1887)
- Nietzsche, Fr.**
De vrolijke wetenschap
 Amsterdam, De Arbeiderspers, 1976 (oorspronkelijke Duitse uitgave 1886)
- Retzinger, S.M., Th. Scheff**
Strategy for community conferences; emotions and social bonds
 In: B. Galaway en J. Hudson (eds.), *Restorative justice; international perspectives*, Monsey NJ, Criminal Justice Press 1996, p. 315-336
- Scheff, Th.**
Bloody revenge; emotions, nationalism and war
 Boulder CO, Westview Press, 1994
- Solomon, R.C.**
The joy of philosophy; thinking thin versus the passionate life
 Oxford, Oxford University Press, 2003
- Stokkom, B. van**
Emotionele democratie; over morele vooruitgang
 Amsterdam, Van Gennep, 1997
- Stokkom, B. van**
Moral emotions in restorative justice conferences; managing shame, designing empathy
Theoretical criminology, 6^e jrg., nr. 3, 2002, p. 339-360